

ВЧЕННЯ ПРО ПОСМЕРТНУ ДОЛЮ ДУШІ В ЗОРОАСТРИЗМІ

В історії релігій зороастризм став дуже плідною системою. Він виявив свій помітний вплив на доктрини інших релігій у значних масштабах. Зокрема, більшість авторів, котрі займалися вивченням іудео-християнської релігійної традиції (Ю. Сандулов, С. Токарев, К. Зелігманн та ін.) вказують на наявність багатьох концептів та вірувань, запозичених із зороастризму. Це стосується різних сфер іудейської та християнської релігій – космогонії, демонології та есхатології.

***Мета нашої роботи** – окреслити комплекс ідей і вірувань стосовно загробної долі душі в зороастризмі та провести на основі цього дослідження порівняльний аналіз найбільш значимих есхатологічних та інfernологічних уявлень зороастрийської та іудеохристиянської релігійних систем. Що стосується стану розробленості теми в науці, то окремі аспекти зазначеної проблематики були розглянуті переважно в наукових творах іраністів Д. Парві, М. Бойс, В.Ю. Крюкової, І. Стеблін-Каменського. Низку важливих спостережень стосовно впливу окремих ідей зороастризму на формування віровчення іудаїзму та раннього християнства відзначаємо у працях К. Зелігманна, Ю. Сандулова, С. Токарева. Поряд з тим слід констатувати брак досліджень, присвячених есхатологічній проблематиці у їх зв'язку з інfernологічними вченнями авраамістичних релігій.*

Основний зміст статті. Згідно з найбільш ранніми релігійними уявленнями індоіранців, душа (*урван*) після розлучення з тілом перебувала три дні на Землі перед тим, як зійти униз до загробного світу. Подібно до багатьох інших міфологічних систем, царем потойбіччя вважався перший мертвий – *Їма* (санскр. *Яма*), котрий був царем на Землі і першим серед померлих людей. У підземному світі, спільному для всіх категорій померлих, душі бродять «немов тіні» і залежать від уваги та піклування живих. Душі ще наділені багатьма чисто тілесними властивостями: вони відчувають голод і спрагу, обов'язок задовольняти ці потреби покладається на родичів покійного. Підношення та жертви найбільш інтенсивно здійснювалися у перший рік після смерті, а надалі – одне щорічне підношення протягом трьох декад. Ці обряди переслідували ще одну ціль, а саме: вони мали допомогти душі померлого інтегруватися в загробний світ, зайняти там своє місце. Вважалося, що на початку душі померлих ще не повністю прийняті в царство мертвих, а тому особливо потребують піклування з боку живих.

* Кузев В.В. – кандидат філософських наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського технічного університету.

Уявлення про загробний суд на даному етапі відсутні, натомість є неясні згадки про складнощі посмертної мандрівки. Мова йде про доволі давнє вірування стосовно небезпечної переправи через підземну річку, що називалася *Чингато-перету* (авест.), тобто Перехід-роз'єднувач⁷⁵. Сім'я померлого могла посприяти йому в подорожі. Для цього протягом трьох днів дотримувалися посту, а священнослужитель посилено читав молитви. Окрім того, освячували жертвне м'ясо та одяг покійного, аби він міг вирушити до загробного світу необхідним чином підготовленим.

Отже, в ранній індоіранській традиції життя душі людини після смерті мислиться по суті як життя тіла – померлий потребує їжі, одягу та інших речей, до яких він звик у земному існуванні. Звертає на себе увагу фіксація певної залежності світу мертвих від світу живих: вони не повністю розділені, про що свідчить звичай годування та напування мертвих, різні підношення їм тощо. Імовірно, згадані практики свідчать і про безплідність тієї країни та відповідно про відсутність повноцінного буття у її мешканців.

Кардинальна зміна в уявленнях стосовно долі душі полягала в розмежуванні загробного царства на дві сфери: з'являються передумови до формування пізніших уявлень про рай та ад. Суть цієї зміни полягала в тому, що тепер принаймні деякі з померлих, насамперед жерці, які робили багато жертвоприношень богам, царі та видатні воєначальники, могли уникнути загальної безрадісної долі існування в підземному світі. Натомість вони розраховували, що душі їх оселяться поруч з богами у світлих райських просторах. Відтак, *Чингато-перету* також зазнає переосмислення і розуміється тепер як шлях на небо. Вищезначені категорії душ без будь-яких перешкод піднімалися по ньому. Всі інші, насамперед люди низького походження, падали у похмуре підземне царство. Розвивалося також і уявлення про душу: вважалося, що ті душі, які досягли раю, уже не потребують підношень. Однак практика останніх залишається, адже доля кожної конкретної людини невідома. Ці жертвоприношення навіть тим душам, що вважалися мешканцями раю, могли свідчити, на нашу думку, і про інерцію традиції, і одночасно вказувати на ознаки перехідного періоду в таких віруваннях.

У переважній більшості релігій людина мислиться як психо-соматичне поєднання. Відтак стан роздільності душі і тіла сприймається як недосконалість. Наскільки важко уявити собі довершене життя без тілесної оболонки свідчить, зокрема, приклад буддизму, де ідея нірвани - центральне положення його ранніх етапів - виявилася мало привабливою для основної маси віруючих, зокрема, мирян, що покликало розріблення (на основі індуїстської міфології) системи чисельних райських світів. У зороастризмі, паралельно з виникненням надії про можливість досягти раю, постає також вірування у відновлення або воскресіння тіла. «Судячи зі свідчень індійської традиції, – зауважує М. Бойс, – вважалося, що протягом першого року після

⁷⁵ Бойс М. Зороастрийці. Веровання и обычаи. – М., 1988. – С. 22.

смерті кістки тлінного тіла повстануть і, одягнувшись безсмертною плоттю, з'єднаються з душею на небі. Можливо, саме через це уявлення індоарійці поступово змінили свій поховальний обряд на кремацію... Після кремації кістки ретельно збирали і ховали в очікуванні воскресіння»⁷⁶.

Реформи Зороастра та пізніший розвиток його ідей зороастрийськими священнослужителями привносять в уявлення про загробне життя нові елементи. Насамперед мова йде про моральну ідею посмертної відплати, яка корелюється із загальним рівнем моральної свідомості, що підноситься до усвідомлення цілковитої протилежності категорій добра і зла. Відтепер кожен, незалежно від свого соціального стану або кількості жертв, піднесеним богам, міг сподіватися досягти спасіння. Недостойний же грішник отримував справедливе покарання у пекельних просторах.

Згідно з зороастрийською антропологією, виокремлюють наступні складові людської істоти: власне душа (*урван*), яка існує до народження людини, під час земного життя та після смерті; життя або життєва сила (*ушмана*), що народжується одночасно з тілом під час зачаття і зникає після смерті людини; свідомість разом з почуттями; віра (*дена/даена*), котра супроводжує людську істоту у потойбіччя; тіло⁷⁷. Людина була створена Ахура-Маздою безсмертною, однак Ангро-Майнью, творець усього зла, приносить у світ смерть. Він спокушає перших чоловіка і жінку, котрі зчинили гріх, приписавши заслугу творіння світу Злому Духу (Бундахішн, XV)⁷⁸. Після цього гріхи їх стали множитися, відповідно зросла влада злих духів над ними. За іншою версією, гріх скоїв перший цар Їма. В тексті Авести його прогрішення не подаються чітко і внятно, але можна зрозуміти, що воно було пов'язане з брехнею або хибною, помилковою думкою (Яшт, 19:33-34 і далі). Зустрічається також натяки, що Їма, бажаючи задовольнити недостойні бажання людей, дозволив їм споживати м'ясо (Ясна, 32:8)⁷⁹.

Зороастрийська традиція наголошує, що смерть та старіння людини – результат дії злих духів. Так, у «Відеваді» старість персоніфікована у фігурі дева на імя *Заурва*, а згідно з середньоперсидськими джерелами, старіння відбувається через дію *Зармана*, «демона, що викликає одряхління». Смерть настає через те, що демони (деви) відбирають у людини життєву силу, безсмертна душа при цьому відлітає. Варто зауважити, що такий погляд на смерть був поширений в ранньому зороастризмі, що зберігав більш послідовний дуалізм. З посиленням монотейстичних тенденцій у цій релігії (після епохи Сасанідів), богослови наголошували, що життя та смерть людини – цілком в руках у Ахура-Мазди. Відповідно демони діють з його наказу або

⁷⁶ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – С. 23.

⁷⁷ Крюкова В.Ю. Зороастризм. – СПб., 2005. – С. 232.

⁷⁸ Зороастрийские тексты: Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты [Изд. подгот. О. Н. Чунаковой]. – М., 1997. – С. 284-285.

⁷⁹ Ясна. Хаити 32 Хваэтумаити [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blagoverie.org/avesta/yasna/ha32.phtml>

принаймні дозволу⁸⁰. Сама смерть уже в ранньому дозаратуштрівському зороастризмі також уособлюється: це - демони *Сауру* та *Асто-Відат* або *Асто-Відхоту* («той, хто відділяє кістки»). Кожен демон діє не один, а начолі безлічі більш дрібних бісів. Людина входить у світ уже, так би мовити, зараженою вірусом смерті: кожен від народження має навколо шиї зашморг, після смерті він спадає з шиї праведного, грішника ж демон *Візареша* (*Візарш*) затуляє за цей зашморг у пекло. Хоча тіло саме по собі не вважається нечистим, смерть, як результат дії демонів, оскверняє його. За поширеним віруванням, після відходу душі тілом заволодіває дух трупного розкладу *Друши-йа-насу*: «Відразу після смерті, як тільки душа покидає тіло, Трупний Демон приходить до нього із земель півночі, у вигляді лютої мухи, з колінами, що стирчать і хвостом, він нескінченно дзижчить, самий мерзенний з виплодків Зла» (Відеват, фрагарт 7:2)⁸¹. Зазвичай цей демон вселявся в тіло одразу. Якщо ж смерть мала насильницький характер, то в наступний період доби. До того часу, поки мертве тіло не обгризене собаками (священна тварина у зороастрійців) і птахами, то воно вважається місцеперебуванням *Друши-йа-насу*.

Автор припускає, що в ранньому зороастризмі ще не було розроблено вчення про долю душі відразу ж після смерті. В «Гатах» Заратуштри ці питання докладно не розглядаються. Відтак можна припускати, що розвинена ідея партикулярного суду є також більш пізнього походження. Однак уже в Молодшій Авесті повідомляється, що душа спочатку залишається якийсь час (найчастіше три дні) біля голови померлого. Відтепер долі душі праведної і грішної йдуть різними шляхами. Праведник проводить ці три дні, співаючи гімни на честь Ахура-Мазди і радуєчись майбутньому щастю. Душа його отримує задоволення від споглядання своїх добрих справ, думок і слів. Відповідно душа грішника переживає величезний жах перед майбутніми муками і співає Пісню Скорботи. Пехлевійський текст «Датастан-і-Денік» (24:4) додає, що коли душа достойного усе ж не вільна від якихось гріхів, то вона очищується протягом третьої ночі. Ці три доби демон *Візарш* знаходиться поруч, намагаючись захопити душу людини. Для того, щоб відігнати злих духів, біля голови померлого розпалюється священний вогонь: бачучи його сяйво, душа вже не боїться демона. Однак у пехлевійських текстах картина дещо інша. «Пехлевійські автори, - пише Д. Парві, - що, до речі, суперечить духу Авести, зображають щойно відлетілу душу більш-менш безпорадною. Вони також вдаються до розгорнутих описів того, як душі слід покладатися на захист від злих сил, що забезпечує ангел Срош»⁸². Срош (Сраоша) – посланець Ахура-Мазди, дух порядку і релігійного послуху. Згідно з Молодшою Авестою, протистояння між добрими і злими духами за душу померлого ведеться не лише *in articulo mortis*, а й під час приватного суду. Демони не

⁸⁰ Крюкова В.Ю. Зороастризм. – СПб., 2005. – С. 235.

⁸¹ Авеста «Закон против дэвов» (Видевдат). – СПб., 2008. – С. 138.

⁸² Парви Д. Зороастрийская доктрина загробной жизни. С момента собственной смерти и до моста Чинват // Джал Дастан Керседжи Парви. – М., 2004. – С. 23.

можуть зашкодити цілковито праведній душі пройти на небо, однак в інших випадках (коли душа обтяжена якимись гріхами) добрим та злим духам доводиться вступати у боротьбу.

Отже, в названих текстах ми вже бачимо сформований комплекс уявлень щодо боротьби за душу – ангели та демони намагаються забрати одне в одного дух померлого. Розповсюдження цього вірування, що отримає своє дальше відображення в авраамістичній традиції, свідчить про певний перерозподіл акцентів: основна надія покладається не скільки на саму праведність душі, скільки на допомогу сторонніх благосних сил. Однак інтерес цих сил залежить, власне, від активності родичів покійного та священнослужителів – ангел Срош захистить душу лише в тому випадку, коли будуть проведені необхідні обряди: хвалебні молитви на честь ангела та інші церемонії з метою здобути його прихильність. Тому, починаючи з III століття, означені умилюючі ритуали набувають особливого значення, а відтак зростає роль жерців, які їх проводили. Як пізніше буде зафіксовано в сакральних текстах авраамістичній традиції, в Гатах та Молодшій Авесті проводиться думка, що розкаяння після смерті неможливе або безкорисне. В такому разі не зовсім зрозумілий смисл вищезгаданих церемоній: захистом для душі достойного має послуговувати сама його праведність, у випадку з грішником такі ритуали вже не зможуть нічого змінити. Вірогідно, що тут ми маємо справу з двома суперечливими концепціями, одна з яких ставить наріжним каменем мораль, а інша – ритуал; при цьому друга (більш пізня хронологічно) впроваджується жерцями. Таку ж саму невідповідність ми спостерігаємо і в авраамістичній традиції у вченні про боротьбу за душу та митарства.

Компромісним варіантом можна вважати вірування, що також має місце в релігії парсів, згідно з яким до душі людини приходять не ангели й біси, але *дена* – персоніфікована віра або совість. Залежно від моральних якостей померлого, дена набуває різного вигляду. У пехлевійській та парсоперсидській літературі дена відіграє помітну роль в посмертній подорожі, являючи собою наочне відображення етичної природи душі і водночас вказуючи на її майбутню долю. До праведників дена приходить у вигляді прекрасної юної діви, до грішників – як потворна стара жінка. У книзі «Артак-Віраз-Намак» поданий ще більш яскравий опис: дена з'являється грішнику у холодному вітрі «у вигляді повії, голої і потріпанної, з відкритими стегнами і задом, покритим незліченними прищами, схожою на саме що ні на є отруйне створення (саме погане і смердюче)»⁸³.

Далі душа має постати перед першим (приватним) судом біля мосту Чинват. Ми вже зауважували, що ідея моста Чинват дуже давнього походження і наявна в ранній індо-іранській традиції. Пройти по мосту до неба могли лише окремі категорії померлих – вищі сановники, вожді, жерці. Однак сама ідея суду тут ще не представлена. З появою вчення про моральну природу

⁸³ Там само. – С. 50.

посмертної відплати міст став місцем посмертного суду. Ця доктрина ясно виражена уже в Гатах: «Як у відповідності до того, що (є) закони Першого Буття, так втілиться Суд діянням найсправедливішим над брехливим і праведним, і (над тем), у кого обманні і правдиві (діяння) перемішані» (Ясна, 33:1)⁸⁴ і відстежується у всій дальшій історії зороастризму. Узагальнюючи, можна зобразити сутність означеного суду наступним чином. Біля мосту Чинват людина постає перед небесним суддею або суддями, де відбувається підрахунок її злих і добрих справ, думок та слів. В деяких версіях метафорою підрахунку є терези, на яких зважується вчинки, слова і помисли кожної душі. Якщо переважає чаша з добрими справами, то душа вважається гідною раю. Персоніфіковане сумління (дена) у вигляді красивої молодої дівки проводить душу через міст до райського пристановища. Якщо кількість зла перебиває добро, то померлий у супроводі своєї дена (або демона Візареші) відсилається до пекла. В тому ж випадку, коли чаші врівноважують одна одну, така душа прямує в «Місце змішаних». Успішний перехід цього мосту вважається вельми важливим, на що вказує той факт, що міст нерідко ставав об'єктом поклоніння. Як подається в зороастрийських текстах, праведники легко проходять міст і досягають райської обителі. Прокляті ж відчувають нестримні страждання, йдучи по мосту. Вони не можуть пройти його до кінця і зриваються вниз, у темне провалля пекла. В пізнішій традиції з'являється яскравий образ мосту у вигляді лева меча, який опісля перейшов у ісламську традицію. В деяких пехлевійських та парсо-персидських текстах («Бундахішн», «Саддар») описується, що душу несуть туди, де знаходиться цей міст. Якщо душа праведна, то меч повертається плазом і стає шириною в «дев'ять списів або двадцять сім стріл», якщо ж порочна, то він робиться вузьким, як лезо бритви.

Питання хто, власне, постає суддею біля мосту Чинват та на вселенському Суді залишається дискусійним в маздеїзмі. Хоча верховним вершителем долі визнається Ахура-Мазда, безпосереднім виконавцем судової функції названо також пророка Заратустру. В більш пізніх текстах (Відеват) суддями постають божество Митра разом із ангелами Сраошею та Рашну. На нашу думку, це свідчить про посилення культу ангелів в зороастризмі. Разом з тим означені уявлення могли також зумовити дію на формування уявлень про митарства в християнстві, так само як і на деякі ісламські вірування (Мункар і Накір), адже в останніх названих системах приватний суд чиниться ангелами. Слід також звернути увагу на ту обставину, що одним із суддів постає не божество, а людина (Заратуштра). Звісно, в історії релігії зустрічається чимало випадків, коли людина стає суддею мертвих (наприклад, Мінос, Еак та Радамант у давньогрецькій релігії), однак у таких системах сфери впливу різних божеств доволі чітко окреслені, так що небесні боги зазвичай не

⁸⁴ The Zend-Avesta Part III. The Yasna, Visparad, Âfrînegân, Gâhs and Miscellaneous Fragments TRANSLATED BY L. H. Mills Sacred Books of the East, Volume 31. Oxford University Press, 1887 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://sacred-texts.com/zor/sbe31/sbe31000.htm>

втручаються в справи підземних і навпаки. Таким чином, цілком узгодженим із загальною системою є та обставина, що доля померлих вирішується божествами підземного світу або напівбожественними суддями-людьми. Тут же ми зустрічаємось із системою, де не просто верховне божество, але творець Всесвіту вручає людині судові повноваження. Це ще раз засвідчує ту велику роль, яку людина покликана відіграти у світовій драмі. Подібні мотиви знаходимо і в християнській релігії (Мт. 19:28; Лк. 22:28-30). Однак було б не виправданим спрощенням вбачати тут дію зороастризму. Означена подібність пояснюється тим, що розвиток однотипних базових принципів породжує аналогічні концепції.

Як припускає М. Бойс, уявлення про пекло як місце мук, належить самому Зороастру⁸⁵. Деталізовані уявлення щодо місцеперебування душ у пеклі зустрічаються у пехлевійських текстах, найбільше значення серед яких посідає «Книга про праведного Віраза» («Артак-Віраз-Намак»), датована IX-X ст. Ад замальовується як найжаркіше і водночас найхолодніше місце на світі. Він подібний темному глибокому колодязю: морок там настільки густий «що його можна було схопити руками»⁸⁶. Ад має щонайменше чотири відділення. У відповідності до етичної системи, він поділяється на місце злих думок, злих слів та злих думок. Четверта і сама нижня частина – власне пекло, де перебуває Аріман. Покарання, які там переживають грішники, доволі різноманітні: їх пожирають демони та змії, проклятих змушують пити нечистоти, здирають шкіру з голови, відрізають ті або інші частки тіла, варять у казанах, розрубують на шматки, підвішують за груди (кара застосовується до жінок, винних у подружній зраді та проституції), виривають язик тощо. Види катування намагаються узгодити з характером гріха. Приміром дружина, яка за свого життя потай від чоловіка споживала багато м'яса, змушена тепер їсти власний труп⁸⁷. Всі ці жахливі тортури здійснюються злими духами, але згадки про муки самих демонів (як і в християнстві) відсутні. Вважається, що представників Ахура-Мазди в пеклі немає, натомість з'являються уявлення, що за ним спостерігають божества чотирьох сторін світу або 99 999 душ праведних – для рівноваження такої ж кількості девів, що мешкають у пеклі.

Вельми цікавим є питання загробної долі тих, «у кого обманні і правдиві (діяння) перемішані» (Ясна 33:1). Згідно з зороастрийською доктриною, душі таких людей (не надто праведних, однак і не жахливих грішників) відсилаються у «Місце змішаних» (Хамистакан), де вони ведуть життя позбавлене як радощів раю, так і катувань пекла. На думку автора, хоча проблема загробної відплати таким «середнім» душам знаходить своє відображення уже в Авесті, як те засвідчує цитований вище уривок, розвинена доктрина Хамистакана є продуктом більш пізньої епохи. Основний масив текстів, де є згадка про Хамистакан як про окреме місцеперебування душ,

⁸⁵ Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – С. 38.

⁸⁶ Пехлевийская Божественная комедия. Книга о праведном Виразе (Арда Вираз намаг) и другие тексты. – М., 2001. – С. 109.

⁸⁷ Там само. – С. 125.

відносяться до пехлевійської літератури, котра створювалася в основному в епоху Сасанідів (226-651 pp.) і пізніше до XI ст. включно. Зокрема, ідея Хамистакана присутня в таких творах як: Іранський Бундахішн (30:11-13), Датастан-і-Менук-і-Кхрат (12:13-15), Денкарт (8. 14, 8), Шаіст-не-Шаіст (6: 2, 3). Разом з тим, як ми уже згадували, в пізньому пехлевійському тексті «Датастан-і-Денік» (24:4) повідомляється, що душа добродісна, але все ж таки не вільна повністю від гріхів, очищується в якийсь спосіб протягом перших трьох діб після смерті. Імовірно, що таке уявлення є відголоском первинного вірування стосовно цього посмертного очищення проміжних категорій душ, розроблене ж вчення про Хамистакан з'являється у дальший період еволюції зороастризму. У цьому чистилищі душі залишаються до дня останнього Суду.

Суд біля *Чинвато-перету* стосується так званого малого суду, тобто суду над кожною окремою душею. Однак в кінці часів має здійснитися вселенський Суд, коли добро буде остаточно відділене від зла. В еру Фрашегірд (*розділення*) відбудеться тілесне воскресіння мертвих, усе людство буде піддано очищенню вогняною рікою. Ця ріка, що утвориться з розплавленого металу, не завдасть жодної шкоди праведникам, але спалить грішників, котрі знов переживуть другу смерть. Після останньої великої битви між силами світла і темряви, духи зла будуть остаточно переможені. Тоді вогняна ріка потече в пекло і знищить Ангра-Майнйу. Праведники отримають напій безсмертя і будуть вічно насолоджуватися в раю на Землі.

Таким чином, можна стверджувати, що вплив релігії зороастризму на іудео-християнську традицію і зокрема на її есхатологію та інфернологію був досить значним. Такого погляду дотримуються, зокрема, Ф. Шлеєрмахер, Е.Б. Тейлор, М. Бойс. Один з найбільш авторитетних дослідників зороастризму М. Бойс впевнена у тій визначній ролі, що зіграв зороастризм у формуванні догматики авраамічних систем взагалі та інфернологічних вчень зокрема: «Зороастризм – найбільш давня зі світових релігій об'явлення, імовірно зумовив на людство прямо чи опосередковано, більший вплив, ніж будь-яка інша віра. ... Влада і могутність Ірану забезпечили зороастризму величезний престиж, і деякі з найважливіших його доктрин запозичені іудаїзмом, християнством, ісламом, а також гностичними сектами»⁸⁸. Відомий іраніст і перекладач І. Стеблін-Каменский зауважує, що лише в зороастризмі ідеї про страшний Суд, воскресіння, рай та пекло знаходяться у логічній відповідності одна з іншою, в інших же релігіях вони, будучи запозиченими, суперечать одна одній⁸⁹.

Християнські ж богослови та історики релігії, зокрема архієпископ Хрісанф, намагаються заперечити такий вплив і схильні або взагалі спростовувати сутнісну подібність доктрин цих двох релігій, або міняти місцями предмети самого процесу дифузії, так що зороастризм подається лише як абсорбент ідей, генерованих християнством. Так, Хрісанф, формально визнаючи, що розповідь про гріхопадіння, яка подається в християнських

⁸⁸ Бойс М. Зороастрийці. Верования и обычаи. – С. 6.

⁸⁹ Авеста: Избранные гимны: Из Видевдата. – М., 1992. – С. 9.

текстах, подібна до її зороастрійського аналогу, зазначає, що сама ідея падіння має зовсім інший смисл, відмінний від біблійного⁹⁰. Щодо есхатологічних і пов'язаних з ними інфернологічних уявлень, то, на думку Хрисанфа, якраз зороастризм запозичив (і досить пізно) елементи названих доктрин із християнства. Зороастризм перейняв лише зовнішнє обрамлення християнської есхатології, але не зміст. Відтак названі ідеї набувають в ньому «грубої, казкової форми», що проявляється у побутуванні таких образів, як вогняна ріка, що відчувається праведниками як тепле молоко, або міст, з якого падають у пекло грішники.

Окрім того, веде далі Хрисанф, положення про тимчасовий характер мук у деяких версіях зороастрійського пекла говорить про пантеїстичну спрямованість цієї релігії, тоді як християнський догмат щодо вічності тортур у пеклі, навпаки, слугує вираженням ідеї про значення персонального буття, позаяк особистість на віки утримує особливий властивий їй напрямок морального життя⁹¹.

Подібну ж позицію займає П. Юнгер в своїй праці «Вчення Старого Завіту про безсмертя душі та загробне життя». Відшукавши чимало, на його думку, прикладів підтвердження того, що означена ідея загробного життя таки виражена в Танасі, цей відомий російський біблеїст присвячує кілька сторінок свого твору питанню можливого зв'язку іудео-християнської та зороастрійської есхатології. Ветхозавітне і зороастрійське вчення про загробне життя виникли і розвивалися цілковито самостійно, впевнений П. Юнгер. «Якщо вчення євреїв ... перейнято від персів, -наголдошує він, - то чому тоді немає жодного подібного образу, який характеризує загробне життя? Чому старозавітні письменники не згадують, наприклад, про існування в шеолі сатани та злих духів, вчення про яких, на думку раціоналістів, запозичене від персів?»⁹². Дійсно, таких образів немає в Старому Завіті, однак вони в належній кількості присутні в християнській традиції, котра вважає останній також і своїм сакральним текстом, а відтак прагне довести наявність у ньому деяких, власне християнських ідей. Отже, якщо положення про безсмертя душі відображено в Танасі, як це намагається показати П. Юнгер, то, згідно такої логіки, там мають бути відображеними й інші складові християнського вчення, зокрема і про Сатану в шеолі. В такому разі незрозумілою є спроба православного письменника заперечувати присутність цих ідей у віруваннях давніх євреїв.

Загалом, церковно-християнські автори, якщо й визнають дію зороастризму на іудео-християнську есхатологічну схему, схильні визнавати її лише стосовно раввиністичного та талмудичному іудаїзму. Тобто максимальну дію зороастризму віднесено до пізнього періоду розвитку

⁹⁰ Хрисанф, архимандрит. Религии Древнего мира в их отношении к христианству. Историческое исследование. – СПб., 1872 – С. 633.

⁹¹ Там само. – С. 634.

⁹² Юнгер П.А. Учение Ветхого Завета о бессмертии души и загробной жизни. – Казань, 1882. – С. 148.

єврейської релігії. Приводиться також наступний аргумент: під час вавилонського полону і після повернення з нього іудеї посилили консерватизм своєї релігії, підкреслюючи свою національну та релігійну автономність. Тому вони повинні були застерігатися запозичень з інших культур. Однак, на нашу думку, варто взяти до уваги історично обумовлену толерантність євреїв саме до персів і через це до зороастризму – персидський цар Кир дозволив повернутися іудеям з вавилонського вигнання і відновити храм в Єрусалимі. Після цієї події іудеї, вірогідно, стали з симпатією ставитися до персів. Це зробило їх більш сприйнятливими до впливу зороастризму. На користь цього припущення свідчать деякі місця з книги Ісаї, де персидський правитель названий «пастирем Божим» та «помазаником» (Іс. 44:28, 45:1). Равин Й. Телушкін зазначає, що в Біблії цар Кир зображується не стільки як могутній персидський цар, скільки як знаряддя Бога. Тому «Кир залишається для євреїв символом високоморального і доброзичливого до них лідера»⁹³.

Наша позиція щодо проблеми кореляції цих двох релігій стосовно вирішення ними питання загробного життя буде викладена в наступних рядках, котрі одночасно послуговують *висновками* даної роботи. Більшість сакральних текстів зороастризму складається з різних частин, що належать різним історичним періодам, а тому це ускладнює дослідницьке завдання встановити, яке вчення в зороастрийській релігії є більш раннім, або більш пізнім. Визнаючи помітну дію іранської релігії на іудео-християнську традицію в цілому, ми повинні по можливості прояснити питання, в яких саме вченнях іудаїзму та християнства ця дія явлена найбільше. Стосовно тематики даного дослідження, то автор виокремлює кілька вірувань, що розвинулися в авраамістичній системі під дією зороастризму: вчення про воскресіння тіл, ототожнення смерті з персоніфікацією злого начала, положення про малий (партикулярний) суд, образ мосту Чинват (в ісламі), боротьба за душу, вчення про скарбницю добрих справ.

В зрілій формі зороастризму спостерігається послідовна дуалістична система: в основі вчення Зороастра лежить визнання того, що світ підпорядкований не природному принципу, а принципу моральному, який є абсолютне добро. Саме цей моральний принцип визнається абсолютним началом всієї світобудови. Маздеїзм, по-перше, робить моральні категорії втіленням абсолютного і, по-друге, доводить це абсолютне до гостроти дуалістичної протилежності, до абсолютного внутрішнього протиріччя. Своєю етичною спрямованістю зороастризм істотно вирізнявся на тлі хронологічно та територіально близьких йому релігійних систем.

У вченні зороастризму ми бачимо одну з перших в історії релігій спробу проголосити особисту відповідальність душі за свої вчинки і встановити чітку взаємозалежність між ними та долею людини після смерті. Така установка кардинально різниться від уявлень протоіндоіранської стародавньої релігії та спорідненої з нею індійської ведичної традиції, де

⁹³ Телушкін И. Еврейский мир: знания о еврейском народе, его истории и религии. – М., 1998. – С. 87.

успішне входження в світ мертвих і відносно благополуччя в ньому досягалося належними обрядами і жертвопринесеннями. Ця ідея постає тут, зокрема, в положенні про критерії загробного суду, а точніше двох судів – малого (приватного) та вселенського, де відбувається підрахунок добрих і злих справ, слів та думок. Та особливість, що береться до уваги не лише справи людини як такі, але й думки, що може розумітися як врахування мотивів людської поведінки, також вельми важлива для пізнішого розвитку ідеї Суду в авраамістичних релігіях.

Дуалістичне подвоєння світу на дві антагонічні сфери відсилає всі прояви інфернального та демонічного в окрему площину. Так, якщо в передуючий період божество смерті – Їма (Яма) було позбавлено демонічних рис, то після поширення дуалістичного світобачення смерть вважається наслідком бога зла Арімана та підпорядкованих йому демонів. Ця концепція без сумніву виявляє свій вплив на іудаїзм та християнство, де поступово складається уявлення, що *Сатан* не просто виконавець Божественного покарання, як у біблійному іудаїзмі, але ініціатор всілякого зла, в тому числі смерті: «Заздрістю диявола ввійшла у світ смерть» (Муд. 2:24). Тим більше це підкреслюється в християнстві – Диявол «має владу смерті» (Євр. 2:14).

А н о т а ц і ї

Кузев Валерій. Вчення про посмертну долю душі в зороастризмі. У статті розглядається вчення про шлях душі після смерті в зороастризмі. Автор аналізує в даній роботі комплекс ідей і вірувань стосовно загробної долі душі в даній системі. В дослідженні приділяється значна увага порівняльному аналізу найбільш значимих есхатологічних та інфернологічних уявлень зороастрийської та іудеохристиянської релігійних систем.

Ключові слова: душа, рай, ад, дуалізм, загробне життя.

Кузев Валерий. Учение о посмертной судьбе души в зороастризме. В статье рассматривается учение о пути души после смерти в зороастризме. Автор анализирует в данной работе комплекс идей и верований относительно загробной участи души в данной системе. В исследовании уделяется значительное внимание сравнительному анализу наиболее значимых эсхатологических и инфернологических представлений зороастрийской и иудеохристианской религиозных систем.

Ключевые слова: душа, рай, ад, дуализм, загробная жизнь.

Kuzev Valery. The doctrine of the posthumous fate of the soul in Zoroastrianism. The article deals with the doctrine of the path of the soul after death in Zoroastrianism. The author analyzes in this paper complex ideas and beliefs about the afterlife destiny of the soul in this system. The author gives special attention to the comparative analysis of the most important eschatological and infernological concepts of the systems of Zoroastrianism, Judaism and Christianity.

Keywords: soul, heaven, hell, dualism, afterlife.